

મુંબઈ ઇલાકાની મૂગોળ

મુંબઈ ઇલાકાની મૂગોળ

૭
૨૮

વથા ધારણ પ્રમાણે.

મુંબઈ ઇલાકાની મૂગોળ.

(થોથા ધારણના વિદ્યાર્થી માટે).

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ભોગીલાલ માળેકલાલ.

(સર્વ દફતરવાધીન.)

અમદાવાદ.

“ આર્યોદય ” પ્રેસ.

સંવત ૧૯૫૮ સને. ૧૯૦૨.

ડી.મ.કે. એક આલેખ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૩૮૭

વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ જુલદ દ'લાલની

(૧) ગીતી

વિષય

ગદ્ય ૪૪૪ : ૮૪૪ : ૪ : ૨૩૪

મુંબાઇ ઇલાકાની ભૂગોળ.

ભાગ ૧ લો.

સામાન્ય વર્ણન.

૬૬.

ઉત્તરે—બલુચિસ્તાન અને પંજાબ. પૂર્વે—રજપૂત સંસ્થાન, જાળવા, મધ્ય પ્રાંત, નિજામનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો. દક્ષિણે—મલિસરનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઇલાકો. પશ્ચિમે—અરબી સમુદ્ર અને હાલા પર્વતની પેલીમેર બલુચિસ્તાન.

ભાગ—(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગુજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ અને કોકણ), (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તર કાનડા.

પર્વતો—સંભાદિ (પશ્ચિમઘાટ), સાતપૂડા, પાચાગઢ, આરાસુર, આણુ, શેત્રુંજે, ગીર, ગીરનાર ને હાલા. (ગિઆણુ બતાવે છે.)

સમુદ્ર—અરબી. અખાત—કચ્છનો ને ખંભાતનો.

નદીઓનાં મુખ (નીચાણુ બતાવે છે.)

કચ્છના રણમાં—બનાસ, સરસ્વતી, ફલકું, મચ્છુ ને આણનો.

અરબી સમુદ્રમાં—સિંધુ, બાદર ને તાપીનાં.

ખંભાતના અખાતમાં—સાબરમતી, મહી, હાદર, નર્મદા, શેત્રુંજે અને શુક્લાદરનાં.

ખંભાતના ઉપસાગરમાં—ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનાં.

જમીનમાં—સીના, નીચ અને મુળામુદ્ર મળે છે.

કૃષ્ણાને—ત્રીમા, પંચગંગા, પટપ્રભા, મલપ્રભા, અને વાંકે મળે છે.

(૨)

નદીઓ વિષે હકીકત.

નદીનાં મૂળ ઊંચાણ, મુખ નીચાણ, અને વચલો ભાગ દાળ થકી પણ સપાટ અને રસાલ જમીન બનાવે છે.

૧ સિંધુ—હિમાલયમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે, એને કાંઠે મિથનકોટ, સક્ર, બક્ર, રોરી, દેવપ્રાદ, કોટી, દશ, મીઆણી, અને કરાંચી છે.

૨ ભાદર—મદાવનના ડુંગરમાંથી નીકળીને અરબી સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે જસલણ, જેતપુર, ધોરાજી અને નીખંદર છે.

૩ બનાસ—શિરોધના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. એને કાંઠે ડીસા અને પાલણપુર છે.

૪ સરસ્વતી—શિરોધના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. એને કાંઠે દાંતા, સિદ્ધપુર અને પાટણ છે.

૫ મન્થુ—ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. એને કાંઠે વાંકાનેર, મોરબી ને માળીઆ છે.

૬ શેત્રુંજી—ગીર પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે ધારી, પાલીતાણા ને તળાજ છે.

૭ સાબરમતી—મેવાડના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે અમદાવાદ, સાદ્રા ને પેઢાપુર છે.

૮ મહી—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે પાલી, લૂણાવાડા ને ખંભાત છે.

૯ ઠાદર—રેવાકાંઠાના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે દંકરી બંદર છે.

૧૦ નર્મદા—સાતપૂડ પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે આણંદ, કન્યાળી, નાંદોદ, શીતોર, અને ભરૂચ છે.

૧૧ તાપી—સાતપૂઝ પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એને કાંઠે માંડવી, સુરત અને રાંદેર છે.

૧૨ મોઢાવરી—નાશિક પાસેના સંભાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી ખંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. એને કાંઠે નાશિક ને ત્રંબક છે.

૧૩ ભીમા—સંભાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી કૃષ્ણાને મળે છે. એને કાંઠે પંઢરપુર છે.

૧૪ કૃષ્ણા—સંભાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી ખંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. એને કાંઠે સતારા, સાંગલી, મીરજ અને કર્જવાડ છે.

૧૫ નીરા—સંભાદ્રી પર્વતમાંથી નીકળી ભીમાને મળે છે. એને કાંઠે ભોર અને ફલટન છે.

ભારીરો.

રાસમુરારી (કરાંચી પાસે,) જગતપોઈટ (દારકા પાસે,) દીવ (કાઠિયાવાડની દક્ષિણે,) કેપરામાસ (ગિવાની દક્ષિણે).

ખેટ—ખેટ (દારકા પાસે,) ગોપનાથ, પીરમ, મુઆઈ, વસાઈ, ધારાપુરી ને સાઈ.

દ્રીપકલપ—કાઠિયાવાડ.

હવા ખાવાની જગાઓ—માથેરાઈન (મુઆઈ પાસે,) આયુ (ગુજરાતની ઉત્તરમાં), ખંડાળા, પુરંધર સંભાદ્રી પર્વતમાં. (આ જગાઓમાં જિનાળામાં તાપ પડતો નથી).

ઝાવણી—ભૂજ, રાજકોટ, અમદાવાદ, ડીસા, વડોદરા, મુઆઈ, પુના, વગેરે.

દેશી રાજ્ય.

સિંધમાં—ખેરપુરનું. **કચ્છમાં**—કચ્છનું. **ગુજરાતમાં**—ગાયકવાડનો સુલક, ખંભાત, જુનાગઢ, નવાનગર, ધ્રાંગઢ, ભાવનગર, પાલનપુર, ધર, નાંદેદ, દેવગઢખારીઆ, લૂણાવાડ ને વાંસદનું. **મહારાષ્ટ્રમાં**—

પેક, જ્યાર, સાવંતવાડી, બોર, અકલકોટ, ડોલાપુર, સાંગલી, સાવનુર.

પોર્ટુગીઝનાં સંસ્થાન—દીવ, દમણ, ગોવા. એ પરદેશી-
ને સ્વતંત્ર છે.

હબસીનાં સંસ્થાન—જફરાબાદ ને જંજીરા.

મોટાં બંદર—મુંબાઈ, કરાંચી ને કારવાડ.

નાનાં બંદર—માંડવી, પોરબંદર, જફરાબાદ, દોધા, ભાવ-
નગર, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ, દમણ, રત્નાગિરિ, વિજયદુર્ગ,
ગોવા ને હોનાવર.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—દારકા, સોમનાથ, ડોકાર, અંબાજી, બહુ-
ચરાજી, સિદ્ધપુર, સામળાજી, ખેડ બ્રહ્મા, રેવાજી (ચામોદ કન્યાળી
પાસે.) નાશિક, પંદરપુર ને વડનાલ, એટલાં વિદુનાં. ગીરનાર, આમ્ર,
ને પાલીતાણા એ શ્રાવસ્થાનાં; અને ઉદવાડા એ પારશીનું.

નિકાશ—અનાજ, શાક ભાજી, કપાસ, શેરડી, તંબાકુ, અરીસા,
ગળી, છુદ, ઊન અને ઈમારતી લાકડાં, સૂતર, સુતરાઉ, રેશમી ને
કસબી કાપડ વિગેરે.

આયાત માલ—સૂતર, સુતરાઉ ને ઊનનાં લૂગડાં, લોહું, તાં-
બુ, ને ફરનીયર યુરોપ વગેરેના દેશોમાંથી આવે છે.

બીજી હકીકત—આ ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર મુંબાઈ છે.
તેમાં ગવર્નર રહે છે. તે ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં અંગ્રેજ સરકારને પો-
ર્ટુગીઝ સરકારની પાસેથી પહેરામણીમાં મળ્યું છે. એમાં આઠ લાખ
માણસની વસ્તી છે, અને દુનિયાનાં મોટાં બંદરોમાંનું એક છે. લોકો
મુખ્ય પૈસાદાર ને ઉદ્યોગી છે.

કચ્છના અખાતમાં નવાનગર પાસે મોતી પાકે છે.

(૫)

ભાગ ૨ જો. પ્રાંતવાર વર્ણન.

૧ સિંધ.

સામા—ઉત્તરે—અલુચિસ્તાન અને પંજાબ; પૂર્વે—જેસલમીરનું રણ ને રજપૂત સમ્રાજ્ય; દક્ષિણે—કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર; પશ્ચિમે—હાલા પર્વતની પેલીમેર અલુચિસ્તાન.

નદીઓ—સિંધ અને તેની નેહરો. આ નદીનું મૂળ હિમાલયમાં હોવાથી ઉનાળામાં પણ તેમાં પૂર આવે છે. કારણ, હિમાલય ઉપરનો બરફ ઓગળે છે.

પર્વત—હાલા. **સરોવર**—મંચર.

રણ—થરપાર, એમાં પાણીની તંગી છે.

ભૂશિર—રાસમુરારી **બંદર**—કરાંચી અને શાહબંદર.

જાત્રાનું ડેકાણું—દિંગળાજ, એ કરાંચીની પશ્ચિમે આવેલું છે.

નિકાસ—ડાંગર, જુવાર ને પાજરી આ હાલાકામાં ખપે છે અને ઘઉં, તેલીબીયાં; રૂ, ગળી, ચૂરોપમાં જાય છે.

લોક ને ભાષા—એ પ્રાંતમાં ઘણી વસ્તી મુસલમાનોની છે. તેમાં સિંધી અને અલુચી ભાષા બોલાય છે.

પ્રામી—સને ૧૮૪૩ માં સિંધના અમીરો પાસેથી એ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારે જીતી લીધો તેમના તરફના મુખ્ય અધિકારીને કમીસનર કહે છે.

બીજી હકીકત—આ પ્રાંતમાં વરસાદ થોડો વરસે છે. દક્ષિણ ભાગની હવા રોગી છે.

અંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.

મુખ્ય શહેર,

૧ સિંધનો ઉપલો સર-

જેકમાખાદ.

હદનો મુલક.

૨ મિકારપુર જીલ્લો.

મિકારપુર, સમર, લાખાના, ને રેરી.

૩ હૈદરાબાદ જીલ્લો.

હૈદરાબાદ.

૪ કરાંચી જીલ્લો.

કરાંચી, કાટ્ટી, કટ્ટા, શાહપંદર.

૫ થરપારકર.

ઉમરકોટ.

દેશી રાજ્ય.

૬ ખૈરપુર સંસ્થાન.

ખૈરપુર.

શહેરોની હકીકત.

હૈદરાબાદ—એ સિંધુના કાંઠાપર છે. શેરજી, રૈશમી ને સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ ને ચામચની વસ્તુને માટે વખણાય છે.

કરાંચી—સિંધ અને પગખના વેપારનું મોટું બંદર છે. એમાં સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ ને કામળા બને છે.

સમર—સિંધુના કાંઠાપર બોલનવાટ સાથે વેપારનું મથક છે.

ઉમરકોટ—થરપારકરનું મુખ્ય શહેર. એમાં પો. ટી. સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ રહે છે તથા અકબર બાદશાહ જન્મ્યા હતા.

ખૈરપુર—એ દેશીરાજ્ય મીર અલી મુરાદના તાબામાં છે.

જેકબાબાદ—એમાં પો. ટી. સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ રહે છે.

૨. કચ્છ.

સીમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રણ, દક્ષિણમાં કચ્છનો અખાત; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

પર્વત—એમાં ડુંગરની ત્રણ મુખ્ય હાથે છે. ૧ ઉત્તર ધાર એમાં કાળો, ૨ મધ્ય ધાર એમાં ધીણોધાર, ૩ ચાડવા.

નદીઓમાં—નાગમતી, રકમાવતી, અને ખારી, એ ત્રણ વહેવા જાણવા લાયક છે.

ભાગ—એમાં ૧૬ પ્રગણાં છે. ખાવર, મિયાની, બની, પચ્છમ,

મદિર, પ્રાંથળ, વાગડ, અંબર ચોવીશી, જુવડ ચોવીશી, હાથા ચોવીશી, કાંઠી, મોડાસા, અખડાસા, કંક, ગરડો ને માક.

શહેર.

જુવડ—રાજધાનીનું શહેર—રાવત્રી ખેંગારજીએ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં બાંધાવ્યું. ત્યાંના રાજા જાડેજી રજપૂત છે. ત્યાંનું સોના રૂપાની કાતરણીનું તથા ભરતકામ વખણાય છે. પોલીટીકલ એજન્ટ એમાં રહે છે.

માંડવી—એ મોટામાં મોટું બંદર, તેમાં દીવાદાંડી છે. ને આ પ્રાંતમાં બીજા નંબરનું શહેર છે.

એ શિવાય—અંબર, રાપર, અધોધ ને કંથકોટ વગેરે કચ્છા જનજીવા લાયક છે.

બંદરો—માંડવી, લખપત, જખૌ, મુદ્રા અને તુણા વગેરે.

નિકાશ—અનાજ, તેલીબીયાં, રૂ, જિન, માકું, દોર (ઘોડા, માવ, ભેંસ) વિગેરે.

વિશેષ હુકીકત—આ પ્રાંતમાં સુરોખાર, ફટકડી અને કોચલાની ખાણ છે. કચ્છી ઘોડા વખણાય છે, અને સોના રૂપાની કાતરણીની વસ્તુઓ અંગ્રેજ લોકો પણ પસંદ કરે છે.

૩. મહારાષ્ટ્ર.

આ પ્રાંતમાં સંજ્ઞાદ્રી પર્વત વચ્ચે આવવાથી દક્ષિણ અને કો-કણ એવા બે ભાગ એના થાય છે.

અ દક્ષિણ.

સીમા—ઉત્તરે સાતપુઝ; પૂર્વે-મધ્ય પ્રાંતો ને નિજામનું રાજ્ય; દક્ષિણે-દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર; પશ્ચિમે—સંજ્ઞાદ્રી પર્વત, ને અરબી સમુદ્રનો ભાગ.

પર્વત—સંજ્ઞાદ્રી ને સાતપુઝ.

નદીઓ—તાપી, ગોદાવરી, બીમા, કૃષ્ણા, સીના, નીચા, મુ-
ળામુઠા, ગીરણા, પાંજરા ને વારણા.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—નાશિક, ત્રંબક ને પંદરપુર.

હવા ખાવાની જગાઓ—મહાબળેશ્વર, માધેરાન ને ખંડગા.

અંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.

મુખ્ય શહેર.

૧ ખાનદેશ જીલ્લો... .. ધુળીઆ, માલેગામ,
નંદુવાર.

૨ નાશિક જીલ્લો... .. નાશિક, ત્રંબક.

૩ અહમદનગર જીલ્લો... .. અહમદનગર.

૪ પુણા જીલ્લો... .. પુણા.

૫ સતારા જીલ્લો... .. સતારા.

૬ સોલાપુર જીલ્લો... .. સોલાપુર.

દેશી રાજ્ય.

૭ ખાનદેશ એજન્સી... .. ડાંગ, સલગણુ ને મેવાસી
પ્રગણાં. એવા ત્રણ ભાગ છે.

૮ પેંક સંસ્થાન... .. પેંક.

૯ અકલકોટ સંસ્થાન... .. અકલકોટ.

૧૦ સતારા જાગીર... .. ભોર, ફલટન, ઝોંદ ને જલ.

શહેરો વિશે હકીકત.

ધુળીઆ—પાંજરા નદી ઉપર ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર છે.

માલેગામ—ગીરણા નદી ઉપર છે.

નાશિક ને ત્રંબક—ગોદાવરીના કાંઠાપર જાત્રાનાં ઠેકાણાં છે.

અહમદનગર—સીના નદી ઉપર કિલ્લો છે. આગળ મુસલ-
માની રાજ્યની રાજધાની હતી. ●

પુણા—મુળામુઠા નદી ઉપર પેશ્વાની રાજધાનીનું શહેર છે.
મુંબાઈનો ગવર્નર એમાંસામાં બેસે છે. તથા કાગળ બનાવવાનું
કારખાનું છે.

સતારા—એ શહેરમાં પહેલાં શિવાજીના વંશજો રાજ ક-
રતા હતા.

સોલાપુર—હિંદગાદ સાથેના વેપારનું મથક છે.

પંઢરપુર—બીમા નદી ઉપર, તેમાં વિહલનાથજીનું દેડું છે. ત્યાં
ભત્રા ભરાય છે.

નિકારા—અનાજ, રૂ, શણ, શેરડી, તમાકુ, ઇમારતી લાકડાં,
મધ, મહુડાં, લાખ ને સુરોખાર.

બ કોકણ.

સીમા—ઉત્તરે ગુજરાત; પૂર્વે સંભાદ્રી પર્વત; દક્ષિણે ગોવાનું
રાજ્ય; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

પર્વત—સંભાદ્રી.

સમુદ્ર—અરબી.

બંદર—મુંબાઈ, રત્નાગીરી.

બેટ—સાણી, મુંબાઈ, ધા-
રાપુરી ને વસાઈ.

ઈંગ્રેજ મુલક.

લાગ.

મુખ્ય શહેર.

૧ થાણા જીલ્લો.	....	...	...થાણા, વાંદરા, રત્નાગીરી.
૨ મુંબાઈ બેટ (જીલ્લો છે).	....	...	...મુંબાઈ.
૩ કોલાબા જીલ્લો...	.....	...	...અલીબાગ.
૪ રત્નાગીરી જીલ્લો...	...	...	...રત્નાગીરી.

(૧૦)

દેશી રાજ્યો.

૫ જવાર સંસ્થાન... .. જવાર.

૬ જંજીરા સંસ્થાન... .. જંજીરા ને જંજીરાખાદ.
(કાઠિયાવાડમાં)

૭ સાવંતવાડી સંસ્થાન. સાવંતવાડી.

શહેરો વિશે હકીકત.

થાણા—એ શહેર સાણી ખેટમાં છે.

કલ્યાણ—એ શહેર આગળ મુંબઈથી જનારી રેલવેના એ ફાંટા પડી એક નાશિક થઈ અલાહાબાદ ને કલકત્તા બંધી જાય છે. બાંજો પુના તથા સોલાપુર થઈને મદ્રાસ જાય છે.

મુંબઈ—એ આ દાલાકાની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં ગવર્નર રહે છે.

એ શિવાય—સાવંતવાડી એ મરેકાનુ, અને જંજીરા એ હાંસાનું (દેશી રાજ્યમાં) શહેર છે.

નિકારા—ચોખા, નાગલી, નાળીચેર, સોપારી, મીઠું અને દરદાંની છે.

૪ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ને ઉત્તરકાનડા.

સીમા—ઉત્તરે મહારાષ્ટ્ર; પૂર્વે નિજમનું રાજ્ય ને મદ્રાસ પ્રાંત; દક્ષિણે મહિસર, ને મદ્રાસ; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ગોવા ને કોંકણ.

પર્વત—સંભાદ્રી.

નદીઓ—લીમા, કૃષ્ણા, ઘંટપ્રભા, મહાપ્રભા, પંચગંગા, તુંગલદ્રા, વર્ધા ને વારણા.

ખંદર—કરવાડ, કુમટે ને હોનાવર.

અંગ્રેજી મુલક.

ભાગ.

મુખ્ય શહેર.

- ૧ કલાદગી જીલ્લો.....કલાદગી બાલકોટ, વિજયપુર.
- ૨ બેલગામ જીલ્લો.....બેલગામ.
- ૩ ધારવાડ જીલ્લો.....ધારવાડ, ને હુબળી.
- ૪ ઉત્તરકાનડા જીલ્લો.....કારવાડ, કુમટે ને હોનાવર.
દેશી રાજ્ય.

૫ કોલાપુર સંસ્થાન...કોલાપુર.

૬ સાવનુર સંસ્થાન...સાવનુર.

૭ દક્ષિણ મરેઠા જાગીર.. સાંગલી, મીરજ, જમખંડી,
કરંદવાડ, ભુંધાળ ને રામદુર્ગ.

શહેરો વિશે લુકીકત.

બાલકોટ—વેપારનું મથક છે.

વિજયપુર—આગળ મુસલમાની રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું.

હુબળી—સુતરાઉ ને જીનનાં કાપડ ને માટે પ્રખ્યાત છે.

કારવાડ—એ આ ધણીકામાં ત્રીજા નંબરનું મોટું બંદર છે.

કોલાપુર—એમાં શિવાજીના વંશની શાખાનું રાજ્ય છે.

મીરજ—સારંગી અને તંબુરા સારા બને છે.

મંજળવાડા—એ પદરપુર પાસે ભીમા નદીના કાંઠાપર સાંગ-
લી સંસ્થાનનું શહેર છે.શિરહતી—એ તુંગભદ્રાને કાંઠે સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શ-
હેર છે.

નિકાશ—અનાજ, રૂ, ઇમારતી લાકડાં ને ધાતુનો સામાન.

૫. ગુજરાત,

સ્વરૂપ.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને શીરોમ, પૂર્વે માળવા ને ખાન-દેશ, દક્ષિણે થાણા જીલ્લો ને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે કચ્છનો અખાત, રણ ને અરબી સમુદ્ર.

કુદરતી દેખાવ—મુખ્ય બે ભાગ જતગાય છે.

૧ પશ્ચિમ તરફ કાઠિયાવાડનો દ્વિપકલ્પ.

૨ પૂર્વમાં, ઉત્તરથી તે દક્ષિણ સુધી ગયેલો પટો.

ઉંચો મુલક—કાઠિયાવાડનો મધ્ય ભાગ. ગુજરાતનો છેક ઇ-શાન ને છેક પૂર્વ તરફનો ભાગ કે જેમાં ડુંગરો આવેલા છે તે ભાગ ઉંચો છે. આ ભાગની જમીન ડુંગરાળી ને ઝાડીવાળી છે.

પર્વતો—રાજપીપળા, પાવાગઢ, આરાસુર, (અંબાજી પાસે) આણ, શીરોમના ડુંગર, ચોટીલા, શેત્રુંજી, ગિરિ, ગિરનાર ને બરો.

નીચો મુલક—ગુજરાતનો દરિયા કિનારાનો ને કચ્છના રણને લગતો ભાગ નીચો છે. જિંયાજવાળા ભાગમાંથી નિયાજવાળા ભાગ તરફ નદીઓ વહે છે. આ ભાગની જમીન રેતાળ ને ખારપાટવાળી છે.

નદીઓ—દમણગંગા, અંબીકા, મીટોળા, તાપી, નર્મદા, લાદર, મહી, સાબરમતી, ખનાસ, સરસ્વતી, મચ્છુ, લાદર ને શેત્રુંજી.

સપાટ મુલક—ઉંચાણ ને નિચાણનો વચ્ચે ભાગ ઢાળ પડતો સપાટ છે. આ ભાગની જમીન નદીઓવાળી ને રસાળ છે. તેમાં ચ-રોતર (કેટલોક ખેડા જીલ્લાનો ને તેને લગતો ગાયકવાડનો મુલક) ની જમીન સર્વોત્તમ છે.

જમીન—કેટલાક ભાગમાં કાળી, કેટલાકમાં ગોરમટી (રતાશ પડતી ચીકણી) કેટલાકમાં ગોરાટ (ગોરમટી સાથે થોડી રેતીવાળી).

કેટલાકમાં રેતી ને કેટલીક પથરાવાળી છે.

દ્વીપકલ્પ—કાઠિયાવાડ. ભુશીરો—જગતપોષ-૨ ને દીવ.

સમુદ્ર—અરબી.

અખાત—કચ્છ ને ખંભાત.

હવા.

આ પ્રાંતમાં શિઆળો, ઉનાળો, ને ચોમાસુ એવી ત્રણ રીતો છે.

૧ શિઆળો—નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી હોય છે તેમાં ટાઢ પડે છે. પવન ઇશાન ખૂલ્લાનો ને ઉત્તરનો હોય છે.

૨ ઉનાળો—માર્ચથી જુન સુધી હોય છે. તેમાં તાપ પડે છે ને પવન પશ્ચિમનો હોય છે.

૩ ચોમાસુ—જુલાઈથી અક્ટોબર સુધી હોય છે. તેમાં વરસાદ ૨૦ થી ૩૦ ઇંચ સુધી વરસે છે. તેની શરૂઆત દક્ષિણ તરફથી થવા માટે છે. પવન--દક્ષિણ, નૈરત્યકાલુ ને પશ્ચિમનો હોય છે.

શિઆળાની હવા સર્વત્ર મારી છે. તેથી દેશી અને પરદેશીઓને (યુરોપીઅનોને) બહુ અનુકૂળ છે. ઉનાળાના મધ્યમાં વિશેષ ઉની અકબાલે તેવી છે. વધારેમાં વધારે ગરમી ૧૧૬ ડિગ્રી સુધી પડે છે. પણ દરિયાના પવનની અસરવાળા ભાગમાં સમપ્રમાણમાં રહે છે.

ચોમાસાની આખરે હવાના ફેરફારથી ધણુંકરીને બધે તાવનો ઉપદ્રવ હોય છે. તેમાં જંગલો પાસેના ભાગમાં તથા જ્યાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહે છે ત્યાંની હવા વધારે બગડે છે.

ભરત્ય જીલ્લો, ગાયકવાડી રાજ્યના મધ્ય ભાગમાં, ખેડ જીલ્લો, અમદાવાદ જીલ્લો, પાલણપુર એજન્સિ ને કાઠિયાવાડના મધ્ય ભાગમાં તાપ ને ટાઢ વધારે પડે છે.

સુરત જીલ્લો ને સુરત એજન્સિ, પંચમહાલ જીલ્લો ને પંચમહાલ

હાલ એન્જિનિસ ને રેવાકાંડા એન્જિનિસ એમાં ઉપરના જેટલો તાપ ને ઠા-
ઠ પડતાં નથી.

સમુદ્ર કિનારાના મુક્કડોમાં ઠાટ ને તડકા સરખાં હોય છે. એટલે
તે બહુ ઉપદ્રવ કરતાં નથી.

પાક.

મુખ્ય પાક—અનાજ, શાક લાજી, નેત્રીખીચ્યાં, કપાસ, શેરડી,
ગળી, તંબાકુ, કસુંબી, ને મેવો વિગેરે.

ઉદ્યોગો.

ગામડાનો મુખ્ય ઉદ્યોગ—ખેતીનો. કર્ણા ને શહેરોમાં ખેતી ને
હાથ ઉદ્યોગ. અને મોટાં શહેરોમાં હાથ ઉદ્યોગ મીલનો ઉદ્યોગ ધમ-
ધાકારે ચાલે છે.

ખેતીની મીલો—કપાસ, તંબાકુ, ગળી, ગોળ ને કેટલાંક અ-
નાજ. (ધઉં, ચણા વિગેરે.) મહુડાં, લાખ, ગુંદર, કાથો, ને કાટ
(ઇમારતી લાકડાં) વિગેરે.

હાથ ઉદ્યોગથી—રેશમી કાપડ—(મસર, ગજીઆણી, પીતાંબર, ખાંટ,
ઘોતીનોડા વગેરે). સુતરાઉ કાપડ—ખાદી, સાક્ષ, ખોળીયાં વગેરે.

કસબી કાપડ—(કિનખાખ, તોઇ, શીટ, કોર, પાલવ પાઘડીઓ ને
એશ વગેરે.)

મીલ ઉદ્યોગથી—સુતર. ને સુતરાઉ કાપડ બને છે.

ખીજા ઉદ્યોગો—મીઠું (ખરાધોડામાં,) અકીક (ખંભાતમાં)
અખરખ (મહીકાંડા એન્જિનિસના અરપોદરામાં) અને ધાતુના ધાટ.

ઉદ્યોગનાં સાધનો.

૧. રેલવે.

વડોદરા રેલવે—મુંબાઈની જોડે સંબંધ રાખે છે.

નામી રેલવે—ખાનદેશ જોડે સંબંધ રાખે છે.

રતલામ રેલવે—માળવા જોડે સંબંધ રાખે છે.

રજપૂતાના રેલવે—અજમેર સાથે સંબંધ રાખે છે.

કાઠિયાવાડની રેલવે—ખંદેર (ભાવનગર, વેરાવળ, પારા
દર) જોડે સંબંધ રાખે છે.

૨ વહાણ—તે એક બદરથી બીજે બદરે માત્ર લઈ જવા લાવવા
કામ કરે છે તેથી વેપાર સારો ચાલે છે.

મુખ્ય બંદરો—નવાનગર, પોરબંદર, વેરાવળ, દીવ, બ્રહ્મપાદ, ભાગ
નગર, ધોલેરા, ખભાત, ભરૂચ, સુરત, વલસાડ, દમણ.

૩ ગાડાં—ધણુંકરીને પ્રાંતના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં માત્ર
લઈ જાય છે. તે વહાણ ને રેલવેને મદદ કરે છે.

લોક.

ઉદ્યોગી, મહેનતુ, ને કરકસરીઆ છે ને તેમાં જાતો ઘણી છે.

ધર્મ.

હિંદુ (આજાલ ને જૈનધર્મ) મુસલમાની, જરતોસ્તી (પારસીઓનો)
ને ખ્રિસ્તિ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં.

હિંદુનાં—દારકાં, ડોકર, અંબાજી, બહુચરાજી, શામળાજી, સિ-
દ્ધપુર, ચાણોદકન્થાળી, પ્રભાસપાટણ ને વડતાલ.

જૈનનાં—પાલીતાણા, ગિરનાર ને આણ.

પારસીનું—ઉદવાડ.

ભાષા.

મુખ્ય ગુજરાતી. [મુસલમાનો ઉરદુ ભાષા બોલે છે.]

રાજ્યરીતિ.

આપણે મુંબાઈ ઇલાકામાં રહીએ છીએ. અને આ ઇલાકાના સૌથી મોટા ઉપરીને ગવર્નર કહે છે, તે મુંબાઈમાં રહે છે. મુંબાઈમાં એક દાખ-કાર છે તે કાયદા પ્રમાણે ન્યાય કરે છે. ને ન્યાયખાતુ તેના તાબામાં છે.

સારી રીતે સંજ્ઞવહીવટ ચલાવવાને આ ઇલાકાના સિંધ, ઉત્તર ભાગ, મધ્ય ભાગ ને દક્ષિણ ભાગ એવા ચાર મોટા ભાગ પાડી દરેક ભાગ કમીશનરને સોંપેલો છે. તેપર ગવર્નર સાહેબની દેખરેખ છે.

આપણા ગુજરાત પ્રાંત ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે તેથી આપણો મુખ્ય ઉપરી ઉત્તર વિભાગનો કમીશનર છે.

ગુજરાતમાં બે તરેહનાં રાજ્ય છે. ૧ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો ખાલસા મુલક. ૨ દેશી રામતઓનો મુલક (ઇંગ્લેન્ડ સરકારની દેખરેખ તળેનો)

ખાલસા મુલકમાં.

ખાલસા મુલકના પાંચ ભાગ કરેલા છે. તે દરેક ભાગને જીલ્લો કહે છે. જીલ્લાનો મુખ્ય ઉપરી કલેક્ટર ને તેને મદદનીશો * હોય છે. ને તેપર કમીશનર સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

જીલ્લાના વિસ્તાર પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડેલા છે તે દરેકને તાલુકો (પ્રગણું) કહે છે; તેનો ઉપરી મામલતદાર છે ને તેપર કલેક્ટરની દેખરેખ હોય છે.

તાલુકાના વિસ્તાર પ્રમાણે તેમાં ગામો હોય છે. દરેક ગામને પહિવટ મુખી (પોલીસ પટેલ) તલાટી, ઉધરાતદાર (રિવન્યુ પટેલ) કરે છે. ને તેમનાપર મામલતદારની દેખરેખ હોય છે.

* આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, હજુર ડેપુટી કલેક્ટર વગેરે.

ખાલસા મુલકમાં રાજ્ય વહિવટનાં ખાતાં.

રેવન્યુખાતું—આ મુખ્ય ખાતું સરકારની ઉપજ બરાબર રીતે વસુલ કરવાનું તથા ખર્ચ કરવાનું કામ કરે છે. આ ખાતામાં નલાદી, મામલતદાર ને તેના ઉપરી અધિકારીઓ કામ કરે છે.

સરવૈખાતું—દરેક ખેડૂત પાસે કેટલી ને કેવી ઉપજવાળી જમીન છે તે, તથા સરકારમાં ભરવાના પૈસા મુદ્દર કરવાનું કામ કરે છે. તે પ્રમાણે રેવન્યુ ખાતાવાળા વગુલ લે છે. આ ખાતું ફરતું છે તેમાં મેજિસ્ટ્રીદાર ને સર્વેસુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કામ કરે છે.

પોલીસખાતું—ખત કરનાર, ચાર. વાટ પાકુ, ઘાડ પાડનાર, મુખારી, વગેરે લોકોને ઉપદ્રવ કરનાર તથા સરકારી ઉપજને નુકસાન કરનારને પકડી શિક્ષાને સાડ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરે છે. આ ખાતું ધણુંજ જરૂરી છે. આમાં ફાજદાર, પાલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, ને પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ કામ કરે છે.

ઇજનેરખાતું—રસ્તા, ધર્મશાળાઓ ને સરકારી ઇમારતો વગેરે બાંધવાનું તથા તળાવો, નહેરો, કાસ વગેરે બાંધવાનું કામ કરે છે. એમાં એવરસીઅર, ને ઇન્જનીયર કામ કરે છે.

આબકારી ખાતું—કેફી વસ્તુઓ વેચવાનું સરકારે પોતાને હસ્તક રાખેલું છે. તે ચીજને વગર પરવાને ઉત્પન્ન કરનાર, લાવનાર, ને વેચનારને પકડી શિક્ષા કરાવે છે. આમાં આબકારી ઇન્સ્પેક્ટર કલેક્ટરના તાબામાં રહી કામ કરે છે.

જંગલખાતું—ખાલસા મુલકમાં જ્યાં જ્યાં જંગલો હોય તે સમસ્ત વચવાનું કામ કરે છે. ને આ ખાતું કલેક્ટરો ચલાવે છે.

કસ્ટમખાતું—મીઠું પકવવાનું કામ સરકારને હસ્તક છે. તેમાં

જાની રીતે પકવનાર અથવા લાવનારને પકડી સિક્કા કરાવે છે. આ ખાતું કલેક્ટરના હાથ નીચે હોય છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ.—મોટાં શહેરો અને કસ્ટાઓમાં હોય છે તે સ્થાનિક લોકોપર કર નાંખી પોતાની ઉપજ કરે છે. સદરહુ ઉપજમાંથી લોકોની આરોગ્યતા વગેરે સંભાળવાનું એટલે રસ્તા બાંધવા, સંભાળવા, ઊંટવા, દિવા બત્તી કરવી, કળવણી આપવી વગેરેનું કામ કરે છે. એના ઉપર કલેક્ટર ને કમીશનરની દેખરેખ હોય છે.

લોકલબોર્ડો.—આ ખાતામાં ખેડૂતો પામેથી લોકલ ફંડ લેવાય છે, તથા સરકારની મદદ હોય છે તેમાંથી તાલુકા ને જિલ્લાના રસ્તા બાંધવાનું; તથા તળાવો, નહેરો ને કાંસ ખોદાવવા વગેરેનું કામ ધજનેર ખાતા મારફતે કરાવે છે તથા ગામડાંનાં છોકરાંને કળવણી આપવાનું કામ કળવણી ખાતા મારફતે કરાવે છે. આમાં મુખ્ય દેખરેખ કલેક્ટર ને મામલતદારોની હોય છે.

ન્યાયખાતું.—દિવાની ને ફોજદારી ગુન્હા ચુકવે છે—હાઈકોર્ટના તા-ખામાં જલ્લે જલ્લે જડજલ્લે હોય છે તેના હાથતથે સબોડિનેટ જડજલ્લે ને માજિસ્ટ્રેટો હોય છે.

જિલ્લાજડજલ્લે તે દિવાની ને ફોજદારી બારે ગુન્હા ચુકવે છે.

સબોડિનેટ જડજલ્લે હલકા દિવાની મુકરદમા એટલે લેલુદેલુ ને સ્થાવર મિલ્કતના દાવા ચુકવે છે.

માજિસ્ટ્રેટો.—એ રેવન્યુ ખાતાના અધિકારી હોય છે અને તે ફોજદારી હલકા ગુન્હા ચુકવે છે.

સ્માલકાઝકોટો.—લેલુદેલુના હલકા દાવા ચુકવે છે ને તેનાપર અપીલ નથી.

કળવણીખાતું.—લોકોને પ્રાપ્તરી રુસી, હાઈરુસી, ને કા-

સેન્નેની મારફતે કળવણી આપે છે. કોલેજોમાં હંથા પ્રકારનું જ્ઞાન અપાય છે. આ ખાતામાં ડેપુટીઓ, હેડમાસ્ટર, પ્રિન્સિપાલો અને એન્સુ-કેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, તથા ડાયરેક્ટર સાહેબ મુખ્ય અધિકારી હોય છે.

પોષ્ટખાતું—કાગળો, મનીઓર્ડરો ને બેંગીઓ લઈ જવા લાવવાનું ને સેવીંગબેંકનું કામ કરે છે. આ ખાતામાં, પોષ્ટ માસ્ટર, પોષ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર ને પોષ્ટલ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે.

દવાખાતું—ઘણા માંદા માણસને હસ્પિતાલમાં રાખી ઓસડ કરવાનું, સરકારી નોકરી ને ગરીબોને દવા આપવાનું, શિતળા ટાંકવાનું વગેરેનું કામ કરે છે. આ ખાતામાં મેડીકલ ડોક્ટરો ને સિવિલ સર્જન હોય છે.

રેલવેખાતું - માત્ર અને ઉતાડઓને એક સ્ટેશનથી બીજા સ્ટેશન લઈ જવા લાવવાનું તથા તારનું કામ કરે છે પણ સરકારી તારખાતું જુદું હોય છે. આ ખાતામાં સ્ટેશન માસ્ટર, ટ્રાંક મેનેજર ને રેલવે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હોય છે.

લશ્કરીખાતું—દેશનું ખળવાન શત્રુથી રક્ષણ કરવાનું ને રાજ્ય વધારવાનું કામ કરે છે. આ ખાતા ઉપર કમાન્ડર ઓફ ચીફ રહે છે.

ઉપર ખતાવેલાં ખાતાં પૈકી ઘણાં ખાતાં કમીશનર ને કલેક્ટરના હાથ તળે છે. ને કેટલાકપર થોડી અથવા વધારે દેખરેખ છે. તેથી કમીશનરને માંતનો ને કલેક્ટરને જીલ્લાનો રાજ્ય કહીએ તો ચાલે.

દેશી રાજ્યો.

યુગ્મરાતમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે તેમાં સૌથી મોટું ગાયકવાડનું છે ને તે મવર્નર જનરલના અધિકાર તળે છે.

કમીશનરના તાબામાં જે દેશી રાજ્યો છે તેના જ્યાં કરી વિશાળ પાડેલા છે તેને એજન્ટસી કહે છે. દરેક એજન્ટસી પોલીટિકલ એજન્ટ ને

તેના મદદનીશોના હાથ નીચે રાખેલી છે એ પોલિટીકલ એજન્ટો મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર નિલાગના કમિશનર સાહેબની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે. ખલાતનું સંસ્થાન બુદ્ધિ છે તેનું કામ ખેડા જીલ્લાનો કલેક્ટર કરે છે. તે વખતે તે ગવર્નરનો એજન્ટ કહેવાય છે.

દરેક રાજ્યના રાજ્યને સંસ્થાન કહે છે. તે પોતાના રાજ્યની બધી વ્યવસ્થા ખાલસા મુલકની પેઠે જુદાં જુદાં ખાતા રાખી કરે છે. તેમજ પોલિટીકલ એજન્ટની દેખરેખ હોય છે.

પોલિટીકલ એજન્ટનું કામ.

રજવાડાઓમાં વાધા પડે તેના ફેસલા કરવાનું, એકે એક જોડે લડતા તથા એકબીજાના મુલક હુલતા અટકાવવાનું, ખડખડી વસુલ કરવાનું ને ગાયકવાડ વિગેરેની ખડખડી પહોંચાડવાનું; કોઈ રાજ્ય આખા કંપર મુકીને મરણ પામે તો તે સંસ્થાન સંભાળવાનું ને ફાંસને કેળવણી આપવાનું, તથા તે રાજ્ય આખાદ કરવાનું કામ કરે છે.

ખાલસા મુલકને લગતા નવા દેશી રાજ્યો (તાલુકદારો) હોય છે. તેનાપર તે જીલ્લાના કલેક્ટરની નીચેયાની હોય છે તોપણ તેનો વહિવટ પોલિટીકલ એજન્ટની મદદ તાલુકદારી સેટલમેન્ટ ઓફીસર કરે છે ને તે કમિશનરના હાથ નીચે રહે છે.

રાજ્યકીય ભાગ.

અગ્રેજ મુલક.

ભાગ

- ૧ સુરત જીલ્લો...
- ૨ ભરૂચ જીલ્લો...
- ૩ ખેડા જીલ્લો...

મુખ્ય શહેર.

- સુરત ને રાંદેર.
ભરૂચ ને જંબુસર.
ખેડા, નરિયાદ, ને કપડવણજ.

૪ પંચમહાલ...

ગોધરા, દાહોદ.

૫ અમદાવાદ છત્તો.

અમદાવાદ ને વિરમગામ.

દેશી રાજ્યો.

૬ ગાયકવાડના મુલક.

વડોદરા, ડભોઈ પાટણ.

૭ કાઠિયાવાડ એજન્સી

રાજકોટ, નવનગર, ભા-

વનગર, ધ્રાંગધ્રા, જુનાગઢ

૮ પાટણપુર એજન્સી.

પાટણપુર, ડીસા, રાધનપુર.

૯ મહિકાંડા એજન્સી.

સાદરા ને ઈડર.

૧૦ રેલકાંડા એજન્સી.

નાંદોદ, ખારિયા ને જુગ્યાવાડા.

૧૧ પંચમહાલ એજન્સી.

ખારકોટ.

૧૨ સુરત એજન્સી.

ભાસરા, મગધપુર ને સુચીન.

૧૩ ખંભાત મન્યાન.

ખંભાત.

શહેરો વિશેની હકીકત.

અમદાવાદ—એ ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર સાબરમતીના કાંઠા પર છે. એમાં રેલમી તથા કચમી કાપડ બને છે તથા વરાણવત્રથી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. નગરવટે મેરઘેર મીઠું પાણી મળે છે, ને મેંડા પાણીને માટે જમીનમાં ગટર છે.

સુરત—તાપીના કાંઠા ઉપર છે. એ અસલ નામીયું બંદર હતું ને અંગ્રેજોએ પહેલાં ત્યાં ઝાંડી કરી હતી. આ શહેરમાં મીઠા પાણીના નળ છે.

ભરૂચ—નર્મદાના કાંઠા ઉપર જૂનું શહેર છે.

વડોદરા—એ વિશ્વામિત્રીના કાંઠા પર ગાયકવાડની રાજધાનીનું શહેર છે. તેમાં મીઠા પાણીના નળ છે.

પાટણ—સરસ્વતીના કાંઠાપર આગળ રજપૂત રાજ્યની રાજધાની

આનીનું શહેર હવું ને હાલ ગાયકવાડના તાખામાં છે. ત્યાંની સુડીઓ ને માટીનાં વાસણુ વખણાય છે.

નદીયાદ—એડા જીલ્લામાં પહેલા નંબરનું વેપારનું મથક છે ત્યાંથી તંબાકુ ધમ્પી ચડે છે.

રાંદેર—તાપીના કાંઠાપર મોટા કસ્બો છે. તેમાં મીઠા પાળીના નળ છે.

કપડવણજ—એમાં કાચ ને સાથુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

ગોધરા—એ પંચમહાલમાં મોટું શહેર છે. ત્યાંથી વસાણાં તથા ઇમારતી લાકડાં વગેરે માલ દેશાવર જાય છે.

ખંભાત—એ મહી નદીના મુખ આગળ જૂનું શહેર છે. તેમાં નવાખર રહે છે.

ભાગ ૩ નો.

ગુજરાતનું વિશેષ વર્ણન.

૧ સુરત જીલ્લો.

આ જીલ્લો ગુજરાતની છેક દક્ષિણે કીમ અને દમણગંગા નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે.

પર્વત—પારનેરા અને કુંગરી.

નદીઓ—૧ તાપી, ૨ કીમ, ૩ મીઠેળા, ૪ પૂર્ણી, ૫ અંબિકા, ૬ પાર, ૭ કાલક ને ૮ દમણગંગા.

તાલુકા.

મોટાં ગામ.

૧. પારડી.....પારડી.

૨ વલસાડ.....વલસાડ.

૩ ચીકલી.....ચીકલી.

(૨૩)

- ૪ જલાલપોર.....જલાલપોર.
 ૫ બારડોલી.....બારડોલી.
 ૬ માંડવી.....માંડવી.
 ૭ ચૌધાશી.....સુરત.
 ૮ ઓરપાડ.....ઓરપાડ.

૨ ભરૂચ જીલ્લો.

આ જીલ્લો મહી અને કીમ નદીઓની વચ્ચે આવેલો છે. એના પૂર્વ ભાગને કાનમ ને પશ્ચિમ ભાગને બારાં કહે છે. કાનમમાં ૩ સાંઈ થાય છે.

નદીઓ—મહી, હાદર, નર્મદા, ને કીમ.

જાત્રાનું ઠેકાણું—ચુકલતીથ.

તાલુકા.

મોટાં ગામ.

- ૧ અંકલેશ્વર.....અંકલેશ્વર, હાંસોટ.
 ૨ ભરૂચ.....ભરૂચ.
 ૩ વાગરા.....વાગરા, દેહેજ.
 ૪ આમોદ.....આમોદ.
 ૫ જંબુસર.....જંબુસર.

૩ ખેડા જીલ્લો.

આ જીલ્લો મહી નદી અને અમદાવાદ જીલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. એના કેટલાક ભાગને ચરોતર કહે છે. તેમાં તંબાકુ સારી થાયછે.

નદીઓ—મહી, વાગરા, શેત્રી, મેશ્વે, મહોર, ખારી.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં...ગકોર ને વડતાલ.

તાલુકા.

મેઠાં ગામ.

- ૧ કપડવગર.....કપડવગર
- ૨ ઠાસરા.....ઠાસરા, કોકેર.
- ૩ નડિયાદ.....નડિયાદ, મહુધા, વડનાથ.
- ૪ મેઢેમતાવાદ.....મેઢેમતાવાદ, ખેડા.
- ૫ માતર.....માતર
- ૬ આણંદ.....આણંદ, કિમર.
- ૭ બોરસદ.....બોરસદ.

વિશેષ હકીકત—લસુદામાં ઉના પાણીના કુંડ છે ને કપડવગરમાં કાચ ને સાબુ બને છે

૪ પંચમહાલ.

આ જિલ્લો રેતાકાંઠા એજન્ડામાં બરિયાડી પૂર્વ તથા પશ્ચિમે આવેલો છે. ત્યાંના કલેક્ટરને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે.

નદી—મધી પર્યંત—પાવગઢ (એમાં કાળીકાનું દેરું છે.)

તાલુકા.

મેઠાં ગામ.

- ૧ ગોધરા.....ગોધરા.
- ૨ કાલોલ.....કાલોલ, હાલોલ.
- ૩ દાહોદ.....દાહોદ, ને કાલોલ.

વિશેષ હકીકત—આ જિલ્લો આગળ સિંધીઆના નામમાં હતો તે વખત ગોધરા, હાલોલ, કાલોલ, દાહોદ ને કાલોલ એ પાંચ પ્રગણાં હતાં તેથી તેને પંચમહાલ કહે છે. ગોધરા પાસે ઉના પાણીના કુંડ છે.

(૨૫)

૫ અમદાવાદ જીલ્લો.

આ જિલ્લો વિસ્તારમાં ઘણો મોટો અને તાલુકા એક જથ્થે નથી.

નદીઓ—સાપરમતી, હાથમતી, વાત્રક, મેન્ધો, માજીમ, ખારી, ભાદર, રોહોર, ગોમા, નીનકા ને ઉત્તારણી.

તળાવ—નળ સરોવર ખાડે છે ગુનગર, ગંગાસર (વિરમ ગામમાં) મલાવ (ધોળકામાં), કાદરીડિ, ચડોલા, ને મલેકસાબાનું (અમદાવાદ પાસે)

તાલુકા.

મોટાં ગામ.

- ૧ પ્રાંતીજ.....પ્રાંતીજ, મોગસા.
- ૨ વિરમગામ.....વિરમગામ, પાટડી.
- ૩ ધોલકા.....ધોલકા, વોરા.
- ૪ દસકોઇ.....અમદાવાદ.
- ૫ ધંધુકા.....ધંધુકા, ધોલેરા, બીમનાથ.
- ૬ સાબુદ.....સાબુદ, સરખેજ.
- ૭ ધોધા.....ધોધા.

વિશેષ હકીકત—પાટડી પાસે વગવડું મીઠું થાય છે, વૈદ્ય ને બીમનાથમાં જગા ભરાય છે.

૬ કાઠિયાવાડ.

એ ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગમાં છે, એને સોઠ પળ કહે છે.

પર્વત—ચોટીલા, વાલાકગીર, શેત્રુંગે, ગીર, ગીરનાર, બગે.

નદીઓ—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ, આજી ને કલકુ વગેરે.

ખંદર—ભાવનગર મહુવા, જલદાયાદ, દીવ, વેરાવળ, માંગરોળ, રોળ, નવીખંદર, પોરખંદર, દારકા, નવાનગર ને જોડીઆ.

અધિકારી—પોલિટિકલ એજન્ટ રાજકોટમાં રહે છે. ગવરનર સાહેબ સાથે પરભાર્યો વ્યવહાર રાખે છે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—દારિકા, સોમનાથ, ગીરનાર, પાલીતાણા ને ગદડ ભાગ. આ. પોલિટિકલની કચેરી. પહેલા વર્મેનું રાજ્ય.

૧ ઝાલાવાડ (ઉત્તરમાં)	વઢવાણ.	ધ્રાંગધ્રા.
૨ ગોહીલવાડ (પૂર્વમાં.)	સોનગઢ.	ભાવનગર.
૩ સોરઠ (દક્ષિણમાં)	માણેકવાડા.	જુનાગઢ.
૪ હાલાર (પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.	નવાનગર.

ઉપરના ચાર પ્રાંત નીચેનાં દશ પરગણાંમાંથી કચેરા છે.

પરગણાં.

- ૧ ઝાલાવાડ—એમાં ધ્રાંગધ્રુ, લીંબડી, વઢવાણ.
- ૨ ગોહીલવાડ—ભાવનગર, પાલીતાણા.
- ૩ ઉંડસરવૈયાવાડ—દાડા, ગણધોલ.
- ૪ આમરિયાવાડ—ગઢરાખાદ.
- ૫ કાઠયાવાડ—અમલીરે (ગાયકવાડી) જેતપુર.
- ૬ સોરઠ—જુનાગઢ.
- ૭ ખડો—એમાં પોરબંદર.
- ૮ હાલાર—એમાં નવાનગર, ગોંડળ, રાજકોટ,
- ૯ મચ્છુકાંઠો—એમાં મોરબી ને માળીઆ છે.
- ૧૦ ઝોખામંડળ—એમાં દારિકા, કચ્છીગઢ.

૭ પાલણપુર એજન્સી.

(આ એજન્સિ ગુજરાતની ઉત્તરમાં છે.)

નદીઓ—ખનાસ, સરસ્વતી ને નીમરાખી.

પર્વત—સિરોધના કુંગર.

(૩૭)

અધિકારી—પોલિટિકલ સુપ્રી-ટેન્ડેન્ટ પાલણપુરમાં રહે છે.

સંસ્થાના.

મુસલમાની--૧ પાલણપુર, ૨ રામનપુર, ૩ વારાહ, ૪ મારવાડ.

રજપુતનાં--૫ થરાદ ૬ વાવ, ૭ સુહગામ, ૮ દેવદર, ૯ ચારચટ ને શાંતલપુર.

કોળીનાં--૧૦ ભાલર, ૧૧ કોંકેજ.

વિશેષ હકીકત- પાલણપુર પાસે ડીસામાં અગ્રેજ લસ્કરની આવડી છે.

૮ મહિકાંઠા એજન્સી.

એ એજન્સી ગુજરાતના ૫ શાન ખણામાં છે ને તેનાં ગામ અમરવાદ ને ખેડા જિલ્લા સાથે શેળખેળ છે.

પર્વત--આરાનુરનો. તે ઉપર અંગ્રાજીનું દેડ છે.

નદીઓ--સાબરમતી, વાતક, ખારી, મેધો ને માળુમ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં--અંગ્રાજી, શામળાજી ને ખેડાજી.

પ્રગણાં.

મુખ્ય સંસ્થાના.

૧ નાની મારવાડ,.....ઈંદર, વાંતા

૨ રેવર.....મેળનપુર

૩ સાબરકાંઠા.....માળુસા, પંથાપુર:

૪ વાતકકાંઠા.....આમલિવારા, ઘોડાસર.

૫ બાવીશી.....વાસણા, મહિસા.

૬ કડોસણ.....ખેડાણા.

વિશેષ હકીકત--ઈંદરનું સંસ્થાન મુખ્ય છે, એની પાસે અ-

(૨૮)

હમદનપર તે દાંતામાંથી પથર નીકળે છે, અને મોહનપૂર સંસ્થાનના અડપોદરા ગામ પામે અમરગતની ખાણો છે.

૯ રેવાકાંઠા એજન્સી.

(આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વમાં છે)

ભાગ--૧ મેળગમેવડા, ૨ પાંડમેવાન

પર્વત--રાજપીપળા એમાંથી અદીક જરે ને

નદીઓ-- મહી, નર્મદા, પુનોમ, ગેમા, દાતર, વિશ્વામીત્રી.

અધિકારો--પેલીટિયલ એજન્ટ વડોદરામાં રહે છે.

મોટાં સંસ્થાન.

૧ રાજપીપળા. (નાદોલ,) ૨ છોટાઉદેપુર. ૩ ખારીઆ, ૪ હુણાવાડા, ૫ સુંથ, ૬ વાડામીનોર એમાં મુખ્યભાગી રાજ છે.

નિકાશ--દમરની વાકડ તે કમિયાલું વગેરે

૧૦ પંચમહાલ એજન્સી.

એ એજન્સી પાંચાગતની પામે આવેલી છે. એમાં કોળીનાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાન છે, તેમાં મુખ્ય નાડુદોટ છે.

એ સંસ્થાન ઉપર પંચમહાલનો કલેક્ટર અએજ સરકાર તરફથી વહીવટ કરે છે તે વખતે તે ગવર્નરનો એજન્ટ કહેવાય છે.

૧૧ સુરત એજન્સી.

એ એજન્સી ગુજરાતની દક્ષિણે છે. તેના ઉપર સુરતનો કલેક્ટર વ દેખરેખ રાખે છે.

નદીઓ-—કોરેલી, અમીકા, દમણગંગા વગેરે.

જાવાનું ડેકાણું - (વાસના મ-વાનમાં) દેવડી ઉનાઇ, એમાં
જિના પાણીના ડડ છે.

સંસ્થાનાં—૧ વાંસદા, ૨ ધરમપુર, (રામનગર), ૩ સચીન.

ટીકા—અચીન સંસ્થાનનાં ગામ ચેલાશી નાલુકામાં વેરાતાં છે.

નિકાશ- કમિારતી લાકડું ને શીશમ.

—

૧૨ ખંભાત સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર—ખંભાત—મહી નદીના મુખ આગળ ધણું જુનું
શહેર છે તેમાં નાનાં રાજા કરે છે, ને ખેડનો કલેક્ટર દેખરેખ રાખે
છે તથા ખોરસાળો મામલતદાર ખંભાતી વચૂત કરે છે.

૧૩ ગાયકવાડી મુલક.

એ રાજ્ય એક જથ્થે નથી પણ ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં છુટું
છુટું છે. તેના મુખ્ય ચાર જથ્થા થઈ શકે છે.

૧ ઉત્તર તરફનો ભાગ—એમાં પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર,
વગેરે છે.

૨ પશ્ચિમ ભાગ—(એ ખામડા) દારકા, અમરેલી, વગેરે છે.

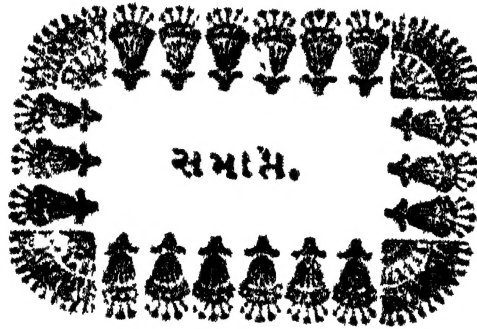
૩ મધ્ય ભાગ—વડોદરા, ડાભો-૧, સોજિત્રા, પેટલાદ વગેરે છે.

૪ દક્ષિણ ભાગ—નાસરી, ગણદેવી, વગેરે છે.

મુખ્ય શહેર—વડોદરા. એ ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું
શહેર વિશ્વામિત્રી નદીના કાંઠાપર છે, તેમાં અગ્રેજ લશ્કર ને રેસીડે

નટ રહે છે. આ મુખ્ય ઇલાકામાં મોટામાં મોટું દેશીરાજ્ય છે અને તેમાં કેળવણી ખાતું છે તે ધાતુંજ સાઈ કામ કરે છે. આ શહેરમાં નળવટે સોકને પાણી પડે પાડવામાં આવે છે.

ટીકા—ગાયકવાડનો કેટલોક ભાગ ખાનદેશ જીલ્લાને લગતો છે. મુખ્ય વજપુર છે.

વ્યાખ્યાઓ.

પ્રાંત—ભાષાના ભેદે કરીને કે કુદરતથી જુદા પડેલા જમીનના ભાગને પ્રાંત કહે છે.

છલ્લો—એક કલેક્ટરના નાખાનો ખાલસા મુલક, જેમાં બધા નાનકડા હોય છે તે.

સંસ્થાન—દેશી રાજના રાજ્યને સંસ્થાન કહે છે.

એજન્સી—બધાં સંસ્થાનનો જથ્થો જે પોલિટિકલ એજન્ટને સોંપેલો હોય છે તે.

ખંદર—નદી અગર દરીઆ કાંઠે આવેલું શહેર કે જ્યાં વહા-જુથી બધો માલ આવ જાય તે.

બેટ (દ્વીપ)—જમીનના જે ભાગની ચારે દિશાએ પા-ણી હોય તે.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી ને એક બાજુએ કોરી જમીન હોય તે.

ભૂશિર (કેપ)—જમીનની જે આગળી લાંબી થઈ સમુદ્રમાં ગ-ચેલી હોય તે.

ડુંગર—જમીન ઉપર જે મોટા ટેકરા ધણા લાંબા હોય તે.

પર્વત—જિયા ને મોટા ડુંગર હારખ હોય તે.

મહાસાગર—ખારા પાણીનો ઘણાજ મોટો ભાગ હોય તે.

સમુદ્ર કે દરીઓ—મહાસાગરથી નાનો ખારા પાણીનો ભાગ.

અખાત—સમુદ્રનો કોટો લાંબો થઈ જમીન ઉપર મચે-લો હોય તે.

સરોવર—પાણીના જે ભાગની ચારે તરફ જમીન હોય તે.

નદી—મીઠા પાણીનો પ્રવાહ પર્વત અગર સરોવરમાંથી નીકળી જળવી જગ્યામાં થઈ બીજી નદી અગર સમુદ્રને મળે છે તે.

નદીનું મૂળ—જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યા.

(૪૨)

નદીનું મુખ—જે જગ્યાએ નદી ર મુકને મળે છે તે જગો.

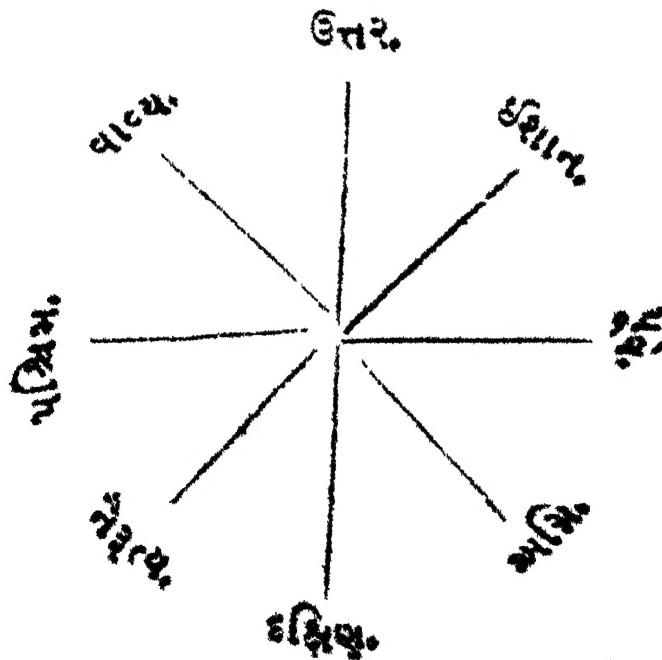
સંગમ—એક નદી બીજી નદીને જે જગ્યાએ મળે છે તે.

કિનારા—નદીના પ્રવાહ તરફ મોં કરીને ઉભા રહીએ તો જમણા હાથ તરફનાને જમણા ને ડાબા હાથ તરફનાને ડાબા કિનારા કહે છે.

દિશાઓ.

જે દિશામાં સૂર્ય ઉગે છે તે પૂર્વ દિશા. જે દિશામાં સૂર્ય આ-
યમે છે તે પશ્ચિમ દિશા. પૂર્વ દિશા ભણી મોં કરી ઉભા રહી-
એ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દ-
ક્ષિણ દિશા આવે છે.

ટીકા—ખજા કઈ કઈ દિશાની વચ્ચે આવે છે તે તથા નકશા-
ની દિશાઓ નીચે પ્રમાણે.

બાહર ખખર.

અમારી તરફથી બહાર પડેલી ચોપડીઓ.

મુખ્યાલય કલાકાની બૂગોળ. (નવા ધોરણ પ્રમાણે)	૦-૧-૦
કાગળ તથા દસ્તાવેજના નમુના	... ૧-૬
મિકલ સ્કોલગ્સીપ પરીક્ષાના અવાજ. સને ૧૮૯૧	
થી ૧૮૯૯ સુધીના જુઓ.	... ૦-૧-૦

મળવાનાં ટેકાણાં.

અમદાવાદ—સુકસેલર મોતીલાલ મગનલાલ. પાસેથી.

કમીશન—દશ ઉપર રાખનારને સાડાઆર ટકા અને પચીસ ઉપર રાખનારને વીસ ટકા. ટપાલ ખર્ચ માફ. નોટપેડ કાગળ સેવામાં આવશે નહિ. પોસ્ટની ટીકીટો અમર મની-ઓર્ડરથી નાણાં મોકલવાં.

અમદાવાદ—રાણની પોળ. } ભોગીલાલ માણેકલાલ.